

УДК 37.013.73(44)

Мещанінов О.П., Миколаївський державний гуманітарний університет ім. Петра Могили

Мещанінов Олександр Павлович – доктор педагогічних наук, професор, проректор з наукової роботи МДГУ ім. Петра Могили. Коло наукових інтересів: формування моделей, моделювання, аналіз сучасних тенденцій та умов, які забезпечують сталий розвиток університетської освітньої системи в Україні.

ПРІОРИТЕТИ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ В УНІВЕРСИТЕТАХ ХХІ СТОЛІТТЯ

Обґрунтовано розширену форму організації та пріоритети професійної освіти в університетах ХХІ століття.

In the article the author argues in favor of an extended form of organizing and prioritizing for professional education at universities in the 21st century.

Сучасні соціально-економічні перетворення в регіонах України відбуваються нерівномірно. Це є природним наслідком різного рівня розвитку промисловості, аграрного комплексу, політичної активності громадян, соціальної культури, різноманіття закладів освіти, культури, спорту, комунікаційної інфраструктури, природних ресурсів та традицій.

Усе очевиднішим стає протиріччя між традиційною організацією навчального процесу у вищих навчальних закладах та вимогами суспільства до якості їх випускників. Тобто різний ступінь готовності до змін у пріоритетах, визначенні якостей, у перспективних напрямках підготовки, бажанні та можливості вдосконалення професорсько-викладацького складу, розвитку матеріально-технічної бази та організаційної структури університетів, нормативно-правової та законодавчої основи у державі зумовлює потребу у своєчасному визначенні *концепції та організаційно-педагогічної моделі розвитку* університетської освіти, що адекватно враховує регіональну нерівність, наявність умов, ресурсів і традицій.

Метою дослідження є інноваційна організація навчально-виховного процесу в університетській системі освіти, яка зорієнтована на вільне задоволення індивідуальних потреб особистості, на здобуття вищої гармонійної

професійної освіти і адаптована до традицій, умов та ресурсних обмежень регіону.

Доцільно згадати, що в Українській Соціалістичній Радянській Республіці у двадцяті роки концепція та модель системи освіти будувалися в умовах конкурентної боротьби з концепцією та моделлю системи освіти, що розвивалася у РСФСР [19, с. 3-5]. Наркомос України в особах “наркома Г.Ф. Гринька та його заступника Я.П. Ряппо (1880-1958) [9, с. 293] перебував під впливом так званої “американської” моделі освіти, яка базувалася на матеріальному підході й ідеях прагматизму”. Головним типом шкіль передбачалася семирічка, на базі якої будувалися професійні школи. Професійні школи давали учням середню освіту та спеціальність, що забезпечувало можливість “продовжити освіту в технікумах (3-4 роки) та інститутах (4-5 років), які будувалися не один над одним, а паралельно. За цією моделлю, університети повинні були ліквідуватися”. Концептуально професійна спрямованість вимагала перебудови всієї системи вищої освіти. “Ось чому Укрголовпрофос поставив на порядок денний не реформу, а революцію – ліквідацію університетів і реорганізацію спеціальних вищих навчальних закладів. При цьому він (Я.П. Ряппо, який ще у роки громадянської війни працював у народній освіті на Миколаївщині [19, с. 10]) посилався на досвід Французької революції, яка декретом 1792 р.

ліквідувала всі 22 університети. В 1921 р. українські університети було ліквідовано. На їх базі створювались невеликі спеціалізовані вузи соціально-економічного, педагогічного і медичного спрямування” [19, с. 7].

Черговий етап реорганізації вищої освіти України настав після прийняття 10 березня 1933 року постанови Ради Народних Комісарів УРСР “Про організацію на Україні державних університетів” [15, с. 3-4]. Державні університети створювались в 1933/34 н.р. у Києві, Харкові, Одесі та Дніпропетровську [20, с. 83] на базі фізико-хіміко-математичних інститутів та інститутів профосвіти. У законодавчому порядку на університети покладалося завдання підготовки висококваліфікованих спеціалістів із загальнонаукових дисциплін, а також педагогів. Визначалася важливість університетської освіти в розвитку науки і підготовці науково-педагогічних кадрів. Отже, в цьому і полягає головна відмінність університетської освіти від інших організаційно-педагогічних форм навчального процесу вищої освіти.

У 30-х роках у Радянському Союзі набуває розвитку система технічних вищих навчальних закладів, яка з успіхом тиражувалася в індустріальних і республіканських центрах країни та відіграла важливу роль у реконструкції народного господарства. Для індустріалізації потрібні були фахівці інженерної кваліфікації.

У той же час визрівало взаємне неприйняття між усе більш вузьким голим практицизмом інженерної вищої школи та абстрактною фундаментальністю природничо-наукових факультетів університетів, що набувало рис небезпечності з точки зору перспектив суспільного розвитку. Проблема подолання взаємного неприйняття ставала все більш актуальною і знайшла своє вирішення в моделі утвореного Фізтеху, особливого навчального закладу. Мова йшла про окремих, не залежний від інших освітніх структур, заклад.

Важливо підкреслити, що на Фізтесі не надають переваги повноті курсів, які читають на шкоду творчій стороні освіти. Саме такий підхід і відрізняє освіту від навчання. Доцільно згадати цитату О.М. Несмеянова (1899-1980), яку наводить А.М. Алексюк: “Мені здається, що загальним недоліком нашої середньої і вищої освіти – недоліком не мимовільним, а в якому ми усі винні – є обсяг знань без належної турботи про якість цих знань. Тим часом сам по собі обсяг цих знань має нульову цінність. Головне значення і в житті, і в науці має вміння застосовувати свої знання. Ми ж налягаємо звичайно на обсяг знань, а не на вміння їх застосовувати. Будь-яка освіта – середня чи вища – має розглядатися не як певний науконакопичувач, який дає змогу збирати знання, а як тренування мозку. Тренування мозку

і в середній, і у вищій школі має бути. Якщо мозок тренований, то знання закріплюються ним легко, майже автоматично” [1, с. 441].

Класична форма організації навчального процесу в університеті як у закладі, що спрямовує свою діяльність на надання широкої освіти, готує та формує універсалістів, які за визначенням зорієнтовані на швидку адаптацію до актуальних сфер професійної діяльності, потребує адекватних змін та доповнення у відповідь на зміни в динамічному суспільстві. Але динамізм та докорінність змін соціально-економічних відносин у суспільстві можуть бути адекватно сприйняті та впроваджені у навчально-виховний процес університету тільки за певних умов.

По-перше, ті формування, структури у суспільстві, які потребують випускників університетів, є споживачами продукції (випускників) університетів і де відчуваються зміни в суспільстві, повинні бути невід’ємною складовою сучасних університетів, безпосереднім учасником навчально-виховного процесу, суб’єктом педагогічної діяльності.

По-друге, університети самі базують свою діяльність, є споживачами випускників середніх шкіл, інших закладів освіти попереднього рівня підготовки, і від рівня підготовки абітурієнтів у значній мірі залежить успішність виконання завдань власне університетом.

По-третє, навчання та виховання студентів відбувається не лише в стінах університетів, а й в інших інституціях. Це бібліотеки, інтернет-клуби та кафе, театри, музеї, галереї сучасних і традиційних мистецтв, обсерваторії, планетарії, спортивні секції, басейни, зали, бази відпочинку та інші.

Усе це спрямовує на використання кваліфікованого кадрового потенціалу і організаційно-педагогічних можливостей цих організацій, установ та структур у сучасній інноваційній організації навчально-виховного процесу. Фактично ідуть поступове розширення та розвиток ідеї створення навчально-виробничих, навчально-наукових, навчально-культурних комплексів. Ми дійшли висновку, що сучасний університет повинен виконувати функцію ядра, яке кристалізує, є каталізатором формування університетської системи освіти.

Підкреслимо, що “за означенням, прийнятим ХХ сесією Генеральної конференції ЮНЕСКО, під освітою розуміються процес і результат удосконалення здібностей і поведінки особистості, при якому вона досягає соціальної зрілості та індивідуального зростання” [9, с. 241].

С.У. Гончаренко зазначає, що принциповою особливістю університетської освіти є її фундаментальність, навчання студентів на рівні переднього краю розвитку наук та органічне поєднання навчання з фундаментальними дослідженнями. На нашу думку, також принципово

змінюється і характер навчання. Тобто університетська освіта як навчальний процес набуває все виразніших рис дослідження явищ чи об'єктів, що передбачає: пошук або здобуття інформації, вибір з необмеженого інформаційно-комунікативного простору; аналіз та узагальнення у вигляді моделей в тій чи іншій формі. Все це є моделюванням. Ми переконані, що навчання отримує інноваційний зміст саме тоді, коли набуває виразних рис моделювання.

Загально визначеними є першочергове значення освіти для розвитку демократичних суспільств та ключова “роль університетів у розвитку європейського культурного виміру”. Україна, як учасниця Болонської угоди, з метою зміцнення європейської системи вищої освіти бере на себе певні зобов'язання. В аспекті досягнення цілей сталого розвитку надзвичайно важливим є подальший розвиток незалежності та автономії університетів.

Феномени цілісності Всесвіту та взаємозалежності зумовлюють потребу в новій людині як університетській людині. Потрібні універсали, всебічно і гармонійно виховані та освічені особистості, які вміють гармонізувати свої дії з довкіллям. У цьому і є об'єктивні причини утворення нових університетів та реорганізації інститутів України в університети, на базі яких слід розвивати університетську освіту, що слугуватиме підставою для наукових досліджень.

В.С. Горський нагадує, що в країнах Заходу накопичений достатній досвід щодо погляду на університет як на “інституцію, де студент “навчається вчитися”, де він є самодостатньою і відповідальною особистістю, яка сама формує свою власну долю. Професор же – це досвідчений консультант, порадник, у співпраці з яким здійснюється корекція власного шляху впродовж навчання” [10, с. 27].

Як зазначає М. Богачевська-Хом'як, “абсолютні цінності існують, але ніхто не має абсолютної певності, які вони і як їх описати. Університет, освіта – це не скупчення абсолютних знань, а засіб до безнастанного пошуку тих знань. Адже мета освіти – *вміння вічно вчитися*. Законсервовані знання, як і пасивна віра, мертві. З різних маргінальностей нагромаджуються різні форми не тільки бачення, але й їхнього відтворення” [3, с. 10].

Діяльність традиційних освітніх систем, як правило, ґрунтується на одному періоді часу, тобто на принципі “освіта на все життя”. Сьогодні все більше поширюється принцип здобування “освіти впродовж усього життя” [5].

У Меморандумі з навчання протягом усього життя, підготовленому Комісією Європейського співробітництва та прийнятому у Брюсселі 30 жовтня 2000 року, пропонується шість ключових ідей [17, с. 11-19].

Ключова ідея 1. Нові базисні вміння для всіх.

Мета. Забезпечити загальний і постійний доступ до навчання для отримання та поновлення навичок, необхідних для довготривалої участі у суспільстві знання.

Ось ці п'ять базисних вмінь: вміння працювати з інформаційно-обчислювальною технікою, іноземні мови, технічна культура, підприємництво та соціальні навички (вміння бути більш самостійним через самоспрямованість, самовпевненість, ризикованість). Хоча слід визнати, що контури вмінь, кваліфікацій та досвіду, потрібні на ринку праці сьогодення, постійно змінюються.

Ключова ідея 2. Більше інвестувань у людські ресурси.

Мета. Помітно підняти рівень інвестицій у людські ресурси для того, щоб зробити пріоритетним здобутком Європи її людей.

Ключова ідея 3. Інновації у викладанні та навчанні.

Мета. Розробити ефективні методи та умови викладання і навчання для континіуму навчання протягом усього життя.

Ключова ідея 4. Цінність навчання.

Мета. Значно вдосконалити засоби, за якими оцінюються участь та результати навчання протягом усього життя, особливо при неофіційному та неформальному навчанні.

Ключова ідея 5. Переосмислення керівництва та консультування.

Мета. Забезпечити спрощеність отримання високоякісної інформації та порад щодо можливостей навчання по всій Європі та протягом усього життя.

Ключова ідея 6. Наближення навчання до дому.

Мета. Надання можливості навчання протягом усього життя якомога ближче до учнів, у їх власній громаді та за підтримки засобів інформаційно-обчислювальної техніки, де це потрібно.

Традиційно університети функціонують на фіксованому місці, яке залишається недосяжним для багатьох мешканців регіонів. Як правило, їх робота базується на залученні професорсько-викладацького персоналу, і при цьому нехтується внесок, який здатні зробити інші складові суспільства. Навчальний процес ґрунтується на однорідному змісті чи за освітніми стандартами, тоді як ефективна освіта повинна впроваджувати освітнє та культурне різноманіття.

Як зазначає Коїширо Мацуура, “мету освіти не можна далі зводити до простої передачі знань або до опанування вмінь певного фаху. Ми не мусимо забувати, що освіта буквально означає “просвітлювати”, давати змогу тим, хто вчиться, виявляти весь свій потенціал” [22, с. 43].

Безперечно, економічні міркування є вирішальними для сучасних умов. Але студентам потрібно набувати певних знань і навичок саме для того, щоб конкурувати в глобальній

економіці. Крім того, кваліфікований кадровий потенціал слугуватиме країні дійовою зброєю в глобальному змаганні [12, с. 248].

Виникнення глобального ринку, глобальної економіки та зниження ролі держави потребують врахування нових відношень між державою та університетом в епоху глобалізму [37; 39].

Процеси глобалізації зумовлюють нові технології, новий склад студентів зі зростанням розбіжностей за віком, поширюється навчання вдруге тих, хто працює, та тих, хто навчається протягом усього життя. Утворюються нові провайдери вищої освіти: комерційні корпоративні університети, віртуальні університети, змішані (традиційні та віртуальні) провайдери. Спостерігаються нові та все більш глобальні і конкуруючі сподівання студентів, які орієнтовані на ринок та прагнуть успіху суспільства [38].

Ми поділяємо думку М.І. Шкіля, про те, що “навчальний процес в університеті організується на підставі сучасних технологій активного навчання, використання нових інформаційних технологій, орієнтується на формування гармонійно розвиненої особистості, яка постійно поновлює свої знання, має високу професійну компетентність і мобільність, швидко адаптується в нових умовах розвитку освіти” [35]. Підкреслимо, що гармонійний розвиток особистості в жодному разі не є успішним розвитком одночасно з усіх дисциплін, що неможливо.

Як підкреслює О.М. Новіков, відкриття можливості навчання в університетах для більш широкого кола молоді не може відбутися, якщо не відбудеться зміна самих університетів, як всередині закладу, так і по відношенню до інших “систем, що навчають”. Відбувається неухильний процес взаємопроникнення, утворення різноманітних типів комплексів, консорціумів, об’єднань [27].

У конкурентній боротьбі на ринку освітніх послуг, що формується у всіх регіонах України, конкурентні переваги отримує той університет, який через загальний фонд науково-педагогічних кадрів, що є сталим для умов конкретної місцевості, регіону, робить можливою пропозицію щодо по-справжньому “підігнаних” освітніх послуг на засадах індивідуалізації навчання.

Суспільству потрібна “випереджаюча свідомість”, яку може сформувати лише університетська система освіти, що випереджає розвиток суспільства і заснована на інтеграції з фундаментальною наукою [18, с. 28; 27]. Пріоритетною задачею державної політики в галузі освіти повинна стати підготовка та перепідготовка викладачів і керівників. Саме ці професіонали істотно впливають на її розвиток.

Призначення національної університетської освіти полягає у формуванні команди професіоналів з новим рівнем світогляду вільної людини, особистостей, які утворюють кадровий потенціал, у якого вистачить і знань, і вмінь, і, найголовніше, патріотизму щодо усвідомлення та втілення політики змін у відповідності до світового досвіду і вітчизняних культурно-історичних традицій [23].

Вища школа України активно формувалася у період індустріалізації. Сучасна система вищої освіти на шляху еволюційного розвитку набуває рис універсалізації та фундаменталізації, і її визначальним елементом, сучасною формою організації як сьогодні, так і майбуття стає університетська система освіти, що саме через розвиток окремих регіонів забезпечує приєднання національних економік до світової глобальної економіки. Регіональність розвитку університетської освіти через залучення ширших ресурсів регіонів забезпечує взаємозбагачення, взаємодоповнення один одного, оновлення національної системи університетської освіти.

На XXVIII Генеральній конференції ЮНЕСКО в Парижі у 1995 році був презентований Міжнародний проект “Фундаментальна університетська освіта”, де були представлені основні положення концепції фундаменталізації освіти як елемента “випереджаючої” освіти [28]. При цьому в галузі інформаційно-комунікаційних технологій найважливішим визнано “створення середовища, яке здатне до самовідтворення, до “генерації першопрохідців” [8, с. 63].

Відзначимо, що поряд із традиційними критеріями в інноваційному університеті студентів слід оцінювати і за такими, коли заохочується активна громадянська роль у суспільстві, толерантність та повага, опанування культурною спадщиною, зокрема знаннями з історії, мистецтва, вивчення мов [14, с. 25-27]. Потрібен реформаторський дух, що спирається на врівноваження цілей і засади толерантності та є засадничою ознакою інноваційності університетської освіти, який сприятиме не тільки розв’язанню проблем продуктивності, а й відродженню демократичних інституцій.

В ідеї класичного університету відображається функціональна повнота, що закладена у формі “чотирьох едностей” функцій або принципів організації [6, с. 90]: “Єдність навчання наук з науковими дослідженнями... Єдність навчання-дослідження і просвіти. Єдність навчання-дослідження і загальної освіти... Єдність наук, зосереджених в університеті”.

Відзначимо, що за своєю суттю вища освіта є універсальною. Це дозволяє стверджувати, що і управління університетом повинно базуватися на “універсальній етиці”.

Література

1. Алексюк А.М. Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія: Підручник. – К.: Либідь, 1998. – 560 с.
2. Андерсен, Клаус. Институциональное академическое предпринимательство в университете // Высшее образование сегодня. – 2004. – № 8. – С. 58-63.
3. Богачевська-Хомяк, Марта. Межі та мережі маргінальності: Промова на випускних урочистостях в Українському Католицькому Університеті: Львів, 21 червня 2003. – Львів: Вид-во Українського Католицького Університету, 2003. – 20 с.
4. Бордовская Н.В., Реан А.А. Педагогика: Учебник для вузов. – СПб.: Питер, 2001. – 304 с. (Серия “Учебник нового века”).
5. Высшее образование в XXI веке. Подходы и практические меры.: Всемирный статистический обзор по высшему образованию 1980-1995 гг. – ЮНЕСКО. Париж, 5-9 октября 1998. – 158 с.
6. Волинка Г., Мозкова Н., Федів Ю. Університет як соціокультурний феномен: історія і українська сучасність // Людина і політика. – 2002. – № 2 (20). – С. 82-96.
7. Гвоздьов С. Модель самооцінки та покращення якості діяльності закладів бізнес-освіти. – Львів: Вид-во “Львівський інститут менеджменту”, 1999. – 30 с.
8. Гиренко Л. Европейская реформа образования // Заграница: Еженедельник. – 2002. – № 22 (127). – Май. – С. 13.
9. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997. – 376 с.
10. Горський В.С. Проблема виховання “нової інтелігенції” в сучасному українському суспільстві // Інтелігенція – гуманна об’єднувальна сила сучасного суспільства. – К., 1999. – С. 20-27.
11. Гоцьковский, Януш. Университетская модель для многопроблемных областей // http://www.aha.ru/~moscow64/educational_book/educational_book7/ГОСКОV.htm
12. Дейлі Г.Е. Поза зростанням. Економічна теорія сталого розвитку / Переклад з англійської; Інститут сталого розвитку. – К.: Интелсфера, 2002. – 312 с.
13. Друкер П. Новые реальности в правительстве и политике, в экономике и бизнесе, в обществе и мировоззрении. – М., 1994.
14. Журавський В.С. Вища освіта як фактор державотворення і культури в Україні. – К.: Видавничий дім “Ін Юре”, 2003. – 416 с.
15. Збірник законів УСРР. – 1933. – № 15.
16. Язюн І.А. Педагогіка добра: ідеали і реалії: Науково-методичний посібник. – К.: МАУП, 2000. – 312 с.
17. Квятковський, Стефан. Меморандум Європейської комісії “Навчання протягом усього життя” // Неперервна професійна освіта: теорія і практика: Науково-методичний журнал. – К., 2002. – Випуск 3 (7). – С. 11-19.
18. Колин К. Наука и образование: проблема интеграции // Alma mater. Вестник высшей школы. – 1999. – № 6. – С. 27-29.
19. Липинський В.В. Концепція та модель освіти в УСРР у 20-ті рр. // Український історичний журнал. – К., 1999. – № 5 (428). – С. 3-14.
20. Майборода В.К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917-1985 рр.). – К.: Либідь, 1992. – 196 с.
21. Майор Ф. Универсальный университет. Изложение выступления Генерального директора ЮНЕСКО на форуме “Европейская программа перемен в высшем образовании в XXI в.” (Палермо, 24-27 сентября 1997 г.) // Alma mater. – 1998. – № 7. – С. 3-7.
22. Мацуура, Коїширо. Коперникова революція // Кур’єр ЮНЕСКО. – 2000. – Квітень-травень. – С. 43.
23. Мещанинов А.П. Проблемы устойчивого развития университетского образования в Украине // Wokol Archeologii Slowiich Funkcjonowania / Pod redakcja Stanislaw Podolinskiego i Marii Lesz-Duk. – Czestochowa, 2001. – С. 687-692.
24. Мещанинов О.П. Сталий розвиток університетської системи освіти // Теорія і практика управління соціальними системами: Щоквартальний науково-практичний журнал. – Харків: НТУ “ХПІ”, 2002. – № 3. – С. 46-52.
25. Мещанинов О.П. Сучасні моделі розвитку університетської освіти в Україні: Монографія. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могилы, 2005. – 456 с. – 28,5 авт. арк.
26. Новая парадигма развития России в XXI веке. Комплексные исследования проблем устойчивого развития: идеи и результаты / Под ред. В.А. Коптюги, В.М. Матросова, В.К. Левашова. – 2-е изд. – М.: Academia, 2000. – 416 с.

27. Новиков А.М. Российское образование в новой эпохе: Парадоксы наследия, векторы развития. – М.: Эгвес, 2000. – 272 с.
28. Образование и XXI век: Информационные и коммуникационные технологии. – М.: Наука, – 1999.
29. Путь Варвика: рождение исследовательского университета в Англии (Изложение фрагментов монографии Б.Р. Кларка “Создание предпринимательских университетов: организованные пути преобразования”. – Пергамон Пресс, 1998. – 164 с.) // *Alma mater*. – 1998. – № 12. – С. 37-41.
30. Сисоєва С.О. Технологізація освітньої діяльності в умовах неперервної професійної освіти // *Неперервна професійна освіта: проблеми, пошуки, перспективи: Монографія / За ред. І.А. Зязюна*. – К.: Віпол, 2000. – С. 249-273.
31. Слава С. Розвиток громад та соціальна трансформація: чинники та методи // *Зміни у свідомості українського суспільства на зламі тисячоліть / Редкол.: С. Рябов та ін.* – К.: Видавничий дім “КМ Academia”, 2001. – С. 132-136.
32. Сущенко Т.И. Педагогический процесс, стимулирующий развитие личности // *Кримські педагогічні читання. Матеріали Міжнародної наукової конференції. 12-17 вересня 2001 року / За редакцією С.О. Сисоєвої і О.Г. Романовського*. – Харків: НТУ “ХПІ”, 2001. – С. 313-318.
33. Фуллан М. Сили змін. Вимірювання глибини освітніх реформ / Пер. з англ. Галини і Романа Шиян. – Львів: Літопис, 2000. – 269 с.
34. Худолій Н. Модель інтегрованого освітнього закладу // *Высшее образование в России*. – 2004. – № 7. – С. 15-18.
35. Шкіль М.І. Реформування вищої педагогічної освіти // *Освіта і управління*. – 1997. – № 1. – С. 37-39.
36. International Commission on education for the twenty-first century. Report of the Commission. Preliminary synthesis. UNESCO. – Paris. October. 1995, p. 4.
37. Strange Susan. *The Retreat of the State: The Diffusion of Power in the World Economy*. – Cambridge: University Press, 1996.
38. *The Futures Project: Policy for Higher Education in a Changing World: Policies for Higher Education in a Competitive World*. A. Alfred Taubman Center for Public Policy and American Institutions. Providence. – Rhode Island: Brown University, 2000 // <http://www.futuresproject.org>.
39. World Bank. *The State in a Changing World: World Development Report*. – Washington, D.C.: The World Bank, 1997.